

ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ НА ФОРМУВАННЯ У ЖЕРТВ ДОВЕДЕННЯ ДО САМОГУБСТВА «ПОТЯГУ ДО СМЕРТІ»

THE INFLUENCE OF INDIVIDUAL PERSONALITY CHARACTERISTICS ON THE FORMATION OF A "THIRST FOR DEATH" IN VICTIMS OF DRIVING TO SUICIDE

Колінько О.О., к.ю.н., доцент кафедри права
Київський кооперативний інститут бізнесу і права

Стаття присвячена дослідженню індивідуальних особливостей особистості жертви доведення до самогубства, які впливають на ухвалення нею рішення щодо вчинення суїцидальних дій. Встановлено, що під час ухвалення рішення щодо вчинення суїциду задіяні інтелектуально-вольовий та емоційний стани, а також відбувається боротьба мотивів жертви між бажанням припинити страждання ціною власного життя та бажанням жити.

Ключові слова: жертва, доведення до самогубства, темперамент, характер, інтелектуально-вольовий стан, емоційний стан, емоційна реакція, мотив.

В статье проводится исследование индивидуальных особенностей личности жертвы доведения до самоубийства, которые влияют на принятие ею решения о совершении суицида. Установлено, что при принятии решения о совершении суицида задействованы интеллектуально-волевое и эмоциональное состояния, а также происходит борьба мотивов жертвы между желанием прекратить страдания ценой собственной жизни и желанием жить.

Ключевые слова: жертва, доведение до самоубийства, темперамент, характер, интеллектуально-волевое состояние, эмоциональное состояние, эмоциональная реакция, мотив.

The article is devoted to the study of the individual characteristics of the victim of driving a person to suicide, which affecting to her decision to commit suicide. It was found that victims of driving person to suicide can have a temperament with a reduced sensory threshold. This feature may be manifested subject to the commission of a certain kind of violence against them, which will be perceived by them as "non-acceptance" their behaviour. Because of this feeling, the person could lose the desire to resist unlawful actions.

In the case of driving a person to suicide, intellectual-volitional interaction may be appearing through a volitional act of a victim when she decides to commit suicide. She perceives it as the way of terminating violence against her. At the preparatory stage, potential self-destroyer has motives and put a specific goal. Before acting, person understands the situation: he thinks about "for and against", carries out a considerable mental work on selection and substantiation of his desires, while experiencing certain mental states.

Volitional act begins when desire is growing up into the inducement. It appears when a person has a setup to achieving the goal and the intention to commit a volitional action. In the case of driving a person to suicide, as a result of struggle of motives of the self-destroyer, wins the motive of a desire to stop violent actions towards it by committing a suicide.

In addition, at driving a person to suicide you can see a great emotional tension from the victim. When a person is subjected to a particular type of violence that may be manifested in coercion for unlawful acts, blackmail, systematic humiliation or ill-treatment of her human dignity, she may be in a state of intense emotional strain. It could lead to a significant restriction of behavioural regulation.

Key words: victim, driving person to suicide, temperament, character, intellectual-volitional state, emotional condition, emotional reaction, motive.

Упродовж багатьох років учені схилилися до думки, що для зниження рівня злочинності необхідно досліджувати й виробляти шляхи впливу саме на злочинця як особу, яка безпосередньо вчиняє злочинні дії. Проте практика підтверджувала, що таких заходів недостатньо для ефективної боротьби з явищем злочинності. На протипагу цьому науковці звернули увагу, що в окремих осіб спостерігається схильність ставати жертвами деяких злочинних посягань. Водночас дана схильність може безпосередньо впливати на реалізацію злочинного наміру і взагалі на механізм злочинного посягання. Тому особливості актуальності набуває дослідження впливу індивідуальних властивостей особистості-жертви злочину доведення до самогубства на формування в неї наміру і бажання вчинити суїцидальні дії, замість активної протидії злочинним проявам щодо себе.

Самогубство є винятковим, надзвичайним станом людської поведінки, який свідчить про те, що психогенні чинники виявилися сильнішими за інстинкт самозбереження, інстинкт життя. У психології суїцид визначається як акт позбавлення життя під впливом гострих психотравмуючих ситуацій [9, с. 98]. Н. Фарбероу називає самознищуючу поведінку деградацією особистості, а самогубство – її крайньою формою прояву [20, с. 165–166]. Самогубство здебільшого є наслідком нездатності особи упоратися із кризовою ситуацією. У разі доведення до самогубства кризовою ситуацією є застосування до особи певного виду насильства. Щоби припинити свої страждання, пов'язані

з насильством, перед особою постає вибір застосування одного із проявів активних дій – завдати шкоди кривднику чи спрямувати агресію на себе.

Під час вирішення особою питання щодо опору зовнішньому прояву насильства шляхом покінчення життя самогубством дуже добре простежується біологічна основа перебігу психічних процесів в особи. У самогубців здебільшого пригнічений інстинкт самозбереження, який є одним з основних інстинктів людської сутності.

На думку З. Фрейда, інстинкти є «кінцевою причиною будь-якої активності», тому що мотивація людської поведінки заснована на енергії збудження, яка, у свою чергу, виробляється тілесними потребами, тобто інстинктами. Водночас він протиставляв потяг до життя (інстинкт самозбереження і продовження роду) потягу до смерті, який виявляється через жорстокість і агресію, що призводять до вбивства або самогубства. Біологічний характер даного підходу полягає в тому, що кожна жива клітина має дві основні властивості живої матерії – прагнення до життя (Ерос) і прагнення до смерті (Танатос) [17, с. 62].

У теорії Ероса людина розглядається як така, що співвідноситься з іншими людьми через її рушійну силу – життєві інстинкти, які проявляються за допомогою внутрішньої енергії. За неправильного розподілення даної внутрішньої енергії відбувається зміщення активності, що може, у свою чергу, призводити до переважання потягу до смерті. Практичне підтвердження даної ідеї можна спостерігати під час розгляду такого явища, як самогубство.

Замість того, щоби застосувати свою активність на вчинення опору зовнішнім чинникам (економічні, соціальні, побутові), особа зміщує її на себе, проявляючи агресію стосовно самої себе. У разі доведення до самогубства так само, замість протидії особі, яка застосовує насильство, власна активність жертви зміщується на себе, що й призводить до вчинення нею суїциду.

Іншим ученим, який досліджував самогубство як спосіб самознищення з метою запобігання переживанню душевного болю, був Е. Шнейдман. Зокрема, він вивів кубічну модель самогубства, в основу якої поклав схему: біль – розгубленість – негативний тиск. Водночас для запобігання виникненню в особи потреби в самознищенні необхідно: біль – вгамувати, розгубленість – зменшити, а негативний тиск – послабити. Так, з ідей Е. Шнейдмана випливає, що найкраще пояснення причин самознищення людини порівнюється із проникненням на вищі й нижчі рівні людської сутності аутодеструкції (фрустрація біологічних, соціальних та психологічних потреб і нестерпний «шум» болю). У свою чергу, якщо вгамувати душевний біль людини і зменшити її страждання, які виникли через фрустрацію психологічних потреб, мотив її самогубства зникне, отже, зменшиться прагнення до самознищення [21, с. 39].

Звідси можна побачити, що і З. Фрейд, і Е. Шнейдман звертали увагу на важливість вироблення вміння протидіяти фрустрації психічних потреб для зниження рівня ймовірності виникнення в особи ідеї про самознищення. Отже, для зменшення кількості випадків учинення самогубства (зокрема, і як реакції на доведення до нього) необхідно проводити роботу з потенційними самогубцями шляхом вироблення в них спеціальних способів (програм) утамування душевного болю.

Самогубство досить часто ототожнюють із процесом самознищення й аутодеструктивною поведінкою. Водночас усі ці поняття можна охопити терміном «ауто-агресивна поведінка» [1, с. 103; 4, с. 28], тобто така, що передбачає вчинення особою насильства над собою. Уже наявність ідеї вкоротити собі вік шляхом самогубства вказує на наявність в особи, поруч з ідеєю самознищення, відхиленя у сфері психічної діяльності (реакції, стани). Такими розладами психічної діяльності є психічні аномалії, які не досягли хворобливого рівня, але вони через деякі особистісні зміни можуть призводити до деструктивних форм поведінки. В осіб із психічними аномаліями все ж переважають нормальні психічні явища і процеси, вони здібальшого працездатні, дієздатні й осудні [2, с. 9].

Але в деяких умовах психічні аномалії знижують опір до впливу ситуацій, зокрема конфліктних; створюють перепони для розвитку соціально корисних рис особистості, особливо для її адаптації до зовнішнього середовища; послаблюють механізми внутрішнього контролю; звужують можливості вибору рішень і варіантів поведінки; полегшують реалізацію імпульсивних, випадкових, непродуманих, зокрема й протиправних, учинків [6, с. 277–278]. Також велике значення має знижений рівень інтелектуального розвитку осіб із психічними аномаліями, вузькість їхнього мислення, що може перешкодити ухваленню ними адекватних рішень у ситуаціях вибору [19, с. 241].

Щоби визначити, чи має особа психічні аномалії, тобто відхилення від середніх психічних норм, які пов'язані з типом і властивостями нервової системи, необхідно спочатку встановити психічні ознаки, стани і реакції, які є нормою.

Так, **темперамент** є сукупністю індивідуальних властивостей психіки. Він характеризує динаміку психічної діяльності. Залежно від типу темпераменту особи можуть реагувати на той самий подразник, сприймати й оцінювати сприйняте по-різному [18, с. 54]. Біологічною основою характеру визнають темперамент, який людина має від народження, живе з ним усе життя. Водночас ідеї пред-

ставників різних психологічних концепцій щодо значення темпераменту для людської особистості не збігаються. Сьогодні найбільш прийнятними є погляди Б. Ананьєва, Л. Виготського, С. Рубінштейна, які визнають темперамент природною основою характеру.

Ураховуючи динамічну природу темпераменту, виділяють три сфери його прояву:

- 1) загальну активність;
- 2) особливості моторної сфери;
- 3) властивості емоційності [15, с. 229].

М. Литвак виділяє такі властивості темпераменту:

- а) сенситивність (підвищена чутливість до подій, що відбуваються; визначає силу найменших зовнішніх впливів, необхідну для виникнення психічної реакції, а також швидкість цієї реакції);
- б) реактивність (визначає ступінь мимовільності реакції на зовнішні та внутрішні впливи однакової сили);
- в) активність (енергійність впливу людини на навколишнє середовище, зовнішній світ);
- г) темп реакції;
- д) емоційна збудливість;
- е) пластичність / ригідність;
- є) екстраверсія / інтроверсія [12, с. 421].

На основі наведених вище властивостей і сфер прояву можемо охарактеризувати ймовірну жертву доведення до самогубства. Таким особам властива підвищена чутливість до подій, що відбуваються, уразливість, уявність, замкнутість, відлюдкуватість; емоційна збудливість нестійкої форми; послаблені захисні реакції на подразники; ригідність; екстраверсія. Найбільш схильними як до вчинення самогубства, так і до прояву віктимологічних особливостей у разі доведення до самогубства, за класифікацією типів темпераменту, запропонованою І. Павловим, є меланхоліки і холерики.

Крім того, необхідно зупинитися на такій властивості темпераменту, відповідно до поділу, запропонованого М. Литваком, як сенситивність. Е. Кречмер, досліджуючи акцентуації особистостей, звертав увагу на те, що для деяких із них характерне сенситивне марення як форма психозу. Таким особам властива надмірна чутливість і вразливість, що поєднується із завищеними моральними вимогами до себе. Він стверджував, що в разі появи несприятливих ситуацій в їхньому житті такі особи можуть легко ставати вкрай обережними, підозрілими й замкнутими [10, с. 81].

У свою чергу, П. Ганнушкин визначав, що в основі сенситивності лежить відчуття неповноцінності морально-етичних і вольових якостей. Такі особи постійно шукають підтримку власної поведінки ззовні. У разі неотримання такого схвалення від оточення вони переживають такі «кризи», як невдачі та зневіру у власних силах. Вчинення самогубства в даних випадках для осіб із сенситивною властивістю темпераменту може розглядатися, як «вихід із кризи». У свою чергу, дослідники акцентуацій, зокрема й сенситивності, стверджують, що така властивість темпераменту може бути пригнічена за умови перебування особи у сприятливому середовищі (благополучна родина, учнівський або трудовий колектив) [5, с. 239].

На нашу думку, жертвам доведення до самогубства може бути властивий темперамент зі зниженим сенситивним порогом. Особливо гостро дана особливість може проявлятися за умови вчинення проти них певного роду насильства, яке сприйматиметься ними, як «неприйняття» оточенням їхньої поведінки. Через таке самовідчуття в особи зникне бажання чинити опір протиправним діям.

Під час дослідження темпераменту людини не можна не звернути увагу на її **характер**. У ХХ ст. І. Кант запропонував визначення характеру як позначення волі, що керується відомими розумними принципами [8, с. 576]. У даному разі характер особистості ототожнюється з можливістю робити певні вольові зусилля. Але ж дослідження

характеру будь-якої особи не обмежується лише розглядом її вольових якостей. На думку Д. Леонтьєва, хоча характер і складається з окремих рис, які стосуються способу поведінки, але це лише підпорядкована підструктура особистості, адже зріла особистість здатна володіти своїм характером і контролювати його прояви [11, с. 75].

Головною особливістю характеру як психічного феномену є те, що він завжди проявляється в діяльності, у ставленні людини до навколишнього середовища і людей. Він, на відміну від темпераменту, може змінюватися упродовж усього життя. Формування характеру пов'язано із психічними процесами, і як результат, виділяються такі його риси:

- вольові (рішучість, самостійність, наполегливість);
- емоційні (поривчастість, вразливість, байдужість);
- інтелектуальні (винахідливість, цікавість, допитливість) [15, с. 78].

На нашу думку, розглядаючи індивідуальні властивості особистості, вольові й інтелектуальні риси доречніше об'єднати в одну систему і розглядати як **інтелектуально-вольовий стан** жертви. Адже під час вибору рішення в критичній ситуації інтелектуальні та вольові компоненти психіки взаємодіють і функціонують як один механізм. Водночас варто розглянути більш ґрунтовно кожну із цих рис.

Воля – це свідомою організація і саморегуляція людиною своєї діяльності та поведінки, спрямована на подолання труднощів для досягнення поставленої мети [3, с. 121]. У психічній діяльності людини вона виконує дві взаємопов'язані функції – спонукальну і гальмівну. Воля є здатністю людини контролювати свою діяльність і активно спрямовувати її на досягнення цілей. Вона являє собою особливу форму вміння не лише чогось домогтися, а й відмовитися від чогось, коли це потрібно [13, с. 49]. За словами С. Рубінштейна, характер, з одного боку, складається з вольових вчинків людини, а із другого – він таким чином проявляється [14, с. 220–221].

Воля забезпечує перехід від пізнання (пізнавальні процеси) і переживання людини (емоційні процеси) до практичної діяльності. З її допомогою людина організовує свою діяльність і керує своєю поведінкою. Але за ослаблення інтелектуальних здібностей особи можлива неправильна реалізація вольових дій, що проявлятиметься в неадекватному керуванні своєю поведінкою. За наявності в особи психологічних аномалій або схильності до саморуйнування спостерігається послаблення інтелектуальної регуляції поведінки.

Так, у разі доведення до самогубства інтелектуально-вольова взаємодія може виявитися через вольовий акт жертви, коли вона вирішує вчинити суїцид як спосіб припинення стосовно неї певного виду насильства. На підготовчому етапі в потенційного самогубця виникають спонукання (мотиви) і ставиться конкретна мета. Перед тим як діяти, людина осмислює ситуацію: обмірковує всі «за» і «проти», проводить значну розумову роботу з відбору й обґрунтування своїх бажань, переживаючи водночас певний психічний стан.

Справжній вольовий акт розпочинається з моменту переростання бажання в спонукання, коли в людини виникає настанова на досягнення поставленої мети і намір здійснити вольову дію.

Особливо напружено відбувається цей процес, коли стикаються несумісні **спонукання**, людині доводиться робити вибір між вузько особистісними мотивами (припинення страждань) і суспільним обов'язком (відповідність законам природи), між доводами розуму (інстинкт самозбереження) та почуттями (інстинкт самознищення). Зіткнення взаємовиключних чи розбіжних спонукань, з яких людина повинна зробити вибір, називається боротьбою мотивів.

У результаті **боротьби мотивів** людина ухвалює рішення, що виявляється в розмежуванні й обмеженні різних спонукань, і в кінцевому оформленні мети діяльності, яка іноді зовсім не збігається з початковою [3, с. 123].

Є. Ільїн уводить поняття мотиву як суб'єктивної причини (свідомої або несвідомої) певної поведінки, діяльності особи – психічного явища, яке безпосередньо спонукає людину до вибору способу поведінки і її реалізації [7, с. 87]. На нашу думку, мотивом поведінки можна визнати певну потребу. Водночас мотивом суїцидальної поведінки є особистісні спонукання, які викликають бажання добровільного припинення власного життя і визначають суїцидальну спрямованість людської поведінки. У свою чергу, у разі доведення до самогубства в результаті боротьби мотивів у суїцидента перемагає мотив бажання припинити насильницькі дії стосовно себе саме шляхом учинення суїциду.

Ухвалення рішень є особливою стадією вольової дії, що потребує не лише максимального усвідомлення, а й рішучості, відповідальності особистості. З ухваленням рішення настає розрядка (різна за ступенем і глибиною). Вона полягає у спаданні напруження, яке супроводжує боротьбу мотивів. Водночас, якщо в ухваленому рішенні виявлялися здійсненими найпотемніші думки людини, у неї виникає почуття задоволення, знімаються всі сумніви і внутрішнє напруження. Навіть якщо ухвалене рішення не цілком відповідає внутрішнім спонуканням людини, то й тоді воно допускає деяку емоційну і вольову розрядку, з'являється відчуття полегшення.

Найважливішим етапом у вольовому процесі є виконання ухваленого рішення, що, за твердженням психологів, можна розглядати, як виникнення і розв'язання ланцюжка внутрішніх конфліктів, ситуацій шляхом подолання внутрішнього напруження і постійного вольового зусилля [3, с. 176].

Але за самогубства вольовий процес не має кінцевого етапу – підбиття підсумків зробленого. Здійснивши вольовий вчинок – наклавши на себе руки, суїцидент не може замислитися над його результатами. Саме це й відрізняє інтелектуально-вольовий процес суїцидента під час учинення самогубства.

Ще однією індивідуальною властивістю особистості є **суккупність емоційних реакцій і станів**. Як складовий елемент конкретного злочинного механізму жертва відчуває певне емоційне переживання через суб'єктивне відображення об'єктивної реальності, яке формується з огляду на деякі властивості впливів, суб'єктивні особливості самого індивіда (індивідуально-психологічні особливості, спосіб життя, рівень інтелектуального розвитку, характер виховання, здатність переживати різні емоції) [9, с. 108].

Визначення ступеня емоційного переживання дуже важливе під час дослідження кожного конкретного злочину, адже, потрапляючи в умови насильницького прояву, особа відчуває сильне емоційне напруження, яке знижує рівень вільної регуляції її дій. Це призводить до того, що вчинки особи в даній ситуації переважно не усвідомлюються, а визначаються її стереотипними формами поведінки. Отже, емоційний стан особи в тій чи іншій стресовій ситуації може впливати як на рівень регуляції діяльності, так і на її вольову сферу. Поведінка людини прямим чином детермінована потребами індивіда, які є мотивом цієї поведінки. Так, за насильницького посягання на особу емоційна картина жертви прямо залежатиме від такого зовнішнього впливу, як характер насильницьких дій, спрямованих проти неї.

Якщо розглядати механізм реалізації віктимної поведінки в разі доведення до самогубства, то можна побачити велике емоційне напруження з боку жертви. Коли стосовно особи чиниться певного роду насильство, яке може виявлятися у примушуванні до протиправних дій, шантажі, систематичному приниженні її людської гідності або жорстокому поводженні з нею, вона може перебувати в стані сильного емоційного напруження, що, у свою чергу, призводить до суттєвого обмеження регуляції поведінки.

Такими емоційними станами можуть бути:

1) афекти – переживання великої сили, з коротким періодом проходження. Вони характеризуються значними змінами у свідомості й порушенням вольового контролю. У стані афекту відбувається зміна звичної поведінки людини, деформується її настанова, «звужується свідомість» через порушення нормальної взаємодії процесів збудження і гальмування;

2) фрустрація – складний психічний стан, що характеризується наявністю стимульованої потреби, яка не знайшла свого задоволення. Стан фрустрації супроводжується різними негативними переживаннями: розчаруванням, роздратованістю, тривогою, відчаєм і апатією. Фрустрація спричиняється об'єктивно неподоланими труднощами, що виникають на шляху до досягнення мети. Виникає фрустрація тоді, коли ступінь незадоволення вище того, яке людина може стерпіти. Високий рівень фрустрації призводить до дезорганізації діяльності [15, с. 167];

3) стрес – стан особи, який характеризується неспецифічними захисними реакціями (на фізичному, психологічному і поведінковому рівнях), на протидію екстремальним патогенним подразникам [22, с. 54].

Будь-який із цих емоційних станів може зумовити формування суїцидальної поведінки.

Щоби зрозуміти, як співвідносяться перелічені вище психічні властивості, стани і реакції в дії, пропонуємо звернути увагу на структурну характеристику жертви злочину з урахуванням компонента віктимності, запропоновану В. Туляковим. Так, за ситуативного (соціально-рольового) компонента віктимності співвідносяться віктимогенна ситуація й особистісні якості потенційної жертви, а також типові реакції людей за певних криміногенних обставин; за інтелектуально-вольового – характеристики

свідомої, доцільної і цілеспрямованої віктимності; за аксіологічного – ціннісно орієнтовані характеристики віктимності; за діяльнісно-практичного – форми поведінкової активності типових жертв, форми, природа і закономірності взаємовідносин між жертвами і правопорушниками; за емоційно-встановлюючого – психологічні чинники, які пов'язані з віктимністю; за біологічного – основні природні детермінанти віктимності.

Порушення норм безпечної поведінки може спостерігатися на ситуаційному, діяльнісно-практичному й інтелектуально-вольовому рівнях. Формами прояву такої віктимної активності є різного роду комплекси неповноцінності, пов'язані із психологічними і соматичними дисфункціями організму (психічні аномалії, захворювання), а також виникнення в особи комплексу уявної жертви і / або удаваної жертви [16, с. 12].

На нашу думку, під час дослідження жертви доведення до самогубства результативним може стати використання даної структурної характеристики. Інтелектуально-вольовий, аксіологічний, емоційно-встановлюючий і біологічний компоненти віктимності є реалізованими ще до виникнення конфліктної ситуації, яка сприяє перетворенню потенційної жертви злочину на реальну. А це означає, що змінити докорінно структуру і функціонування даних компонентів неможливо, але можна спробувати створити сприятливі умови, які б максимально стримали їхній прояв у певних конфліктних ситуаціях. Водночас ситуаційний і діяльнісно-практичний компоненти реалізуються під впливом зовнішніх чинників саме в процесі конфліктної ситуації. Отже, вирішальне значення мають саме зовнішні чинники, як-от конфліктна ситуація і поведінка злочинця. Саме від них залежить, чи перетвориться потенційна жертва злочину на реальну, чи станеться злочин узагалі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонян Ю. Жестокость в нашей жизни. Москва : Наука, 1995. 290 с.
2. Антонян Ю., Бородин С. Преступность и психические аномалии. Москва, 1987. 207 с.
3. Бедь В. Юридична психологія : навчальний посібник. 2-ге вид., доп. і переробл. Київ : МАУП, 2004. 436 с.
4. Бойко И. Б. Введение в суицидологию. Рязань, 1997. 117 с.
5. Веселуха В. Соціальний і правовий статус неповнолітніх і його вплив на віктимну поведінку. *Право України*. 1999. № 9. С. 95–99.
6. Дубинин Н., Карпец И., Кудрявцев В. Генетика, поведение, ответственность. О природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения. 2-е изд. Москва, 1989. 352 с.
7. Ильин Е. Мотивация и мотивы : учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 251 с.
8. Кант И. Критика чистого разума Пер. с нем. Н. Лосского ; примеч. Ц. Арзаканяна. Москва : Эксмо, 2007. 736 с.
9. Коновалова В., Шепітько В. Юридична психологія : підручник. 2-ге вид., перероб. і доповн. Харків : Право, 2008. 240 с.
10. Кречмер Э. Об истерии. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 142 с.
11. Леонтьев А. Деятельность, сознание, личность. Москва : Политиздат, 1977. 304 с.
12. Литвак М., Мирониг М. Как преодолеть острое горе. Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. 640 с.
13. Макаренко А. Избранные педагогические сочинения : в 2-х т. / под ред. А. Каирова. Москва : Педагогика, 1977. Т. 1. 67 с.
14. Рубинштейн С. Основы психологии. Москва : Педагогика, 1946. 706 с.
15. Слотина Т. Психология личности : учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 304 с.
16. Туляков В. Виктимология (социальные и криминологические проблемы) : монография. Одесса, 2000. 336 с.
17. Фрейд З. По ту сторону принципа наслаждения / под ред. С. Склера. Харьков ; Белгород : Клуб семейного досуга, 2012. 480 с.
18. Христенко В. Психология жертвы : учебное пособие. Харьков : Консум, 2001. 256 с.
19. Чусфаровский Ю. Юридическая психология : учебное пособие. Москва : Право и закон, 1997. 320 с.
20. Чхартишвили Г. Писатель и самоубийство. 2-е изд. Москва : Новое лит. обозрение, 2001. 327 с.
21. Шнейдман Э. Душа самоубийцы. Москва : Смысл, 2001. 96 с.
22. Sully J. *Studies of Childhood*. London, 1895. P. 132–137.